

TIL ILD OG BÅL

En kort oversikt over Finnmarks hekseprosesser

Av KIRSTEN BERGH

Finnmark kom til å lide mest i Norge under hekseforfølgelsene. Det gjelder fiskeværene i Øst-Finnmark nærmest den gamle Vardøhus festning i Østervågen. Årsakene til det er mange. Etter velstand fra 1500-tallet var landsdelen inne i en økonomisk nedgangstid, som varte helt til monopolhandelen ble opphevet sist på 1700-tallet. På knappe hundre år, i løpet av 1600-tallet, gikk befolkningen ned med en tredjedel. Velstående vær, hvor «fuldgjæve Mænd») med sine jekter hadde seilt på Bergen, ble fattige, enkelte ble liggende øde. Vi ser tydelige spor av økonomisk kamp i hekseprosessene.

Men Finnmark kom dessuten i søkelyset, da heksebålene flammert over Europa. Både land og folk ble ansett for mistenkelige. I middelalderen mente man at nedgangen til skjærsilden og helvete var på øde, skremmende steder, og dette synet varte til det nye verdensbildet seiret. Etter en Finnmarksreise skriver vår siste erkebiskop, Erik Walkendorf, i 1520 til paven at etter manges mening blir i øde og bortgjemte klippehuler i Finnmark sjelene rensert for syndens smuss. Et klart vitnesbyrd er ulykkelige og fryktelige røster som høres derfra, og som noen av hans folk har hørt. Angående folket, var samisk magi gjenstand for skrekkblandet interesse. I en befaling av 1609 til lensherren på Vardøhus sier den store hekseforfølger Christian IV: Erfaringen viser at de finske og lappiske folk av naturen er tilbøyelig til trolldom derfor skal du føre et alvorlig og strengt oppsyn, så de som bevises å bruke trolldom «ved Dom oc sentenz uden al Naade affifuis». I 1617 utsteder så kong Christian en forordning mot «Troldfolck oc dens medvidere», der han først tar for seg «hemmelige kunster» som å signe, mane, måle osv.; de blir holdt for å være til gagn for folk og fæ og derfor tålt, men de er trollfolkets alfabet, og de som driver med slikt skal heretter bøte alt de eier og rømme land og rike. Hva «rætte Troldfolek» angår, som har inngått forbund med djevelen, skal de behandles etter loven og reessen (med andre ord brennes). mens de som har med slike folk å gjøre og lar dem utføre noe for seg, skal halshugges. Så snart øvrigheten får rede på alle som her er nevnt, skal de la dem tiltale og straffe, «saa fremt de icke selff vil stande Os til Rætte», fordi de er slike folks medvidere og enig med dem.

Det er ikke her stedet til å gå nærmere inn på den historiske bakgrunn for kong Christians forordning, som selvsagt fikk store konsekvenser, bare så meget: *En* fullt utbygget ideologi lå til grunn for disse forfølgelsene. Den slo fast at djevelen vandret omkring på jorden, inngikk kontrakt særlig med kvinner, merket dem og ga dem en smådjevlel til hjelp i de onde gjerninger som de forpliktet seg til mot gyldne løfter. I 1564 lyktes det tiltred et matematisk geni av en teolog å regne

ut tallet på disse smådjevlelene, det fantes ialt 2665866746664! Det faktiske forhold har vært så lite kjent at man har ment hekseforfølgelsene tilhørte den såkalt mørke middelalder. Men de tilhører hovedsakelig vår nyere tid. Etter sporadiske bål i middelalderen, brøt panikk-artede heksejakter løs i begynnelsen av 1550-tallet og spredte seg og raste til i slutten av 1600-tallet, med etterdønninger til inn i vår tid. Tyskland var arnestedet p.g.a. inkvisisjonens arbeid der. Men i denne henseende overtok de protestantiske kirkene uavkortet pavekirkens lære. Hvor mange mennesker det er som ble revet bort, vet vi ikke. Høye tall, opptil millioner, har vært nevnt, men på sviktende grunnlag; først i våre dager blir disse arkivsakene hentet fram i sin helhet, og historikere og antropologer er gått i gang med studiet av dem. Kildene er ufullstendige, og vi vil aldri tilnærmelsesvis kjenne antallet på ofrene, som tilhørte alle samfunns- lag og alle aldre.

Hvordan kunne noe sånt skje? Noe grunnlag måtte vel forfølgelsene ha? Ja. sammen med kristendommen fortsatte rester av hedendom å leve, og da først og fremst fruktbarhetsreligionen. Jordmødre var i den store barnedødelig- hetens tid ofte i faresonen, og ellers gamle koner, signekjerringer, spåkjerringer osv., som drev en engang fullt legitim virksomhet; de ble ofte tatt først og star- tet en forfølgelse. Det var stemplet «forbund med djevelen» som ble skjebne- svangert. Da folk var blitt oppmerksomme på at slike uhyrer levde blant dem, ga de dem skylden for sykdom og all annen motgang. Lykke fratatt for så og så mange år siden, heter det, lykke her brukt i en videre betydning enn i vår tid, det var selve medgangen og trivselen i livet det gjaldt. Grenseløs var heksenes makt intet under at man fryktet dem som den onde selv, at de ble jagd som ulver, og at intet fangehull var for mørkt og ingen tortur for hard for dem.

Smitten var nådd til Finnmark, så vidt vi kan se, like etter 1600-tallets inngang, sannsynligvis før. Vårt arkivmateriale er jo ufullstendig, og som et sjeldent bevis på det, har vi Hans Lilienskiolds verk «Finnmarehens Beskrivelse», som ligger i manuskript i Det kgl. bibliotek i København. Der har Lilienskiold av de justisprotokoller han hadde til sin rådighet, tatt et utdrag over «Mennishens onde bedriffter udi dette seculo», og har med 24 dommer som ellers er ukjent.

De onde bedriftene gikk allerede fra begynnelsen av meget ut over herren til Vardøhus. Befalingsmannen sender for året 1601-1602 regnskap til Rentekammeret over boet til Chresten skredder. Vardø og Morten Olsen Finn, Varanger, som er blitt brent for å ha forgjort den forrige befalingsmannen, så han døde. Slike boregnskaper er forholdsvis sjeldne, og av interesse. Chresten eide en gamme, et naust og to andre boder på «Oster sandit», tre hjeller og noe råved, som ble lagt, til festningen, dessuten 80 riksdaler. Mortens bo ga 27 lodd sølv.

Fra 1608 til 1619 satt den danske adelsmann Claus Gagge som lensherre her nord. Det vil si, han oppholdt seg sannsynligvis lite på festningen. Ellers krevde nå Christian IV etter sitt besøk på Vardøhus i 1599 at lensherrene skulle oppholde seg i sitt len. I Gagges tid forekom 6 dommer, vesentlig på nordkysten.

Hans etterfølger ble Hans Kiøningham, og han skulle beholde lenet i 32 år. Han var skotsk adelsmann og het opprinnelig John Cunningham. Navnet er skrevet på flere måter. Han ble i 1605 av Christian IV sendt ut som en av lederne på en ekspedisjon for å finne igjen de gamle norrøne bygdene på Grønland. Han hadde vært kgl. dansk skipshøvedsmann, og han hadde herregården Gjerdrup på Fyn. Denne gården fikk han med sin hustru, Eline (Ellen) Hundermark, som han ble gift med i 1625. Allerede på reisen langs nordkysten av Finnmark fikk den nye lensherren føling med de ventede mørkemaktene, dvs. ikke han selv, men en av de skysspliktige på strekningen Omgang-Makkaur.

Lagting ble derfor satt på Omgang i mai 1620. Til stede var foruten lagmannen over Nordlandene og Finnmark, også lensherren, videre foged, skriver osv. En kvinne, Karen Edisdatter, kalt Finne-Kari, ble ført for retten, til å begynne med anklaget for en vanlig leiermåls-sak, men snart føyer den ene beskyldning seg til den annen; hun er skyld i at en har ødelagt ryggen, at en annen har vært halt en tid, vanlige anklager fra all verdens heksesaker, sprunget ut av hverdagslivets uvennskap og slarv. Inntil denne anklagen kommer:

Hun har forgjort Abraham fra Hop, som var med på lensherrens flytning, så han på hjemturen falt av skipet i Båtsfjord og druknet. Hennes elsker, Johannes, er hovedvitnet mot henne i så måte. Og hun har engang sagt til ham: Får ikke jeg deg, da skal du ikke ha noen i Finnmark! Så han torde ikke gjøre henne imot, og svor nå sin salighets ed på at hun kunne trolldom.

Karen ble så probert på sjøen, og bekjente «i got folehis» nærvær at hadde ikke mester Mogens skjøvet henne inn døren, ville djevelen fått henne på sjøen igjen, så folket ikke skulle se hvor hun tok veien. Da hun var liten og gjette, kom en stor hodeløs mann til henne og ville gi henne et nøkleknippe. Tok hun imot det, skulle alt lykkes for henne. Men hun ba om heller å få et pent bånd han hadde, og fikk det; og da hun kom hjem, ble hun «forbistret», og siden gikk djevelen alltid sammen med henne, når presten ikke var til stede, «och nu i prestens H: Mogensis Neruerelse den tidt handt berette hinde», bekjente hun at hun var skyld i Abrahams død og det for Johannes' skyld. Og hun var skyld i at tre mann ble, fordi den ene ikke ville låne henne en liten gryte. Med en gang hun ble sint på noen og ønsket dem ondt, dukket djevelen opp. Til sist nevner tingreferatet, som er noe for seg av inkonsekvenser og besynderligheter 'selv til en heksesak å være, at hun ble dømt til ild og bål.

Nedenfor festningen i Østervågen er et stykke av stranden blitt kalt Kjeriringreven (med en mer brukt vulgær versjon), og navnet er blitt forklart med et sagn: Engang var en gammel kone alene på festningen, alle andre var i kirken, da russerne plutselig angrep. Hun sprang til en av kanonene, fyrte og havnet selv i stumper og stykker nede på stranden. Sannsynligvis var det dit ned kvinnene fra fangehuset ble ført for å prøberes på sjøen. Vannprøven er en gammel bevis-metode som grunner seg på den tro at elementet vannet ikke ville ta imot en skyldig. Kvinnene har hatt en inngrodd tillit til den, og ba ikke sjelden om den for å bevise sin uskyldighet. Prøven foregikk på den måten at kvinnen ble kledd naken, høyre hånd bundet til venstre stortå og venstre hånd til høyre stortå, og med et tau om livet ble hun kastet i vannet. Fløt hun, var hun skyldig, sank hun, var hun fri. De aller fleste prøvene på Ishavet foregikk om vinteren, men det er ingen grunn til å tro at man derfor lempet på fremgangsmåten. Etter prøven, som på alle vis må ha virket som sjokk, ble anklagede igjen ført for retten.

Den første vi vet om som gjennomgikk vannprøven nedenfor Vardøhus, var en gammel kone, Siri Knudsdatter på Vardø, lenge beryktet for troll dom. Hun ble prøvet 11. januar 1621, og bekjenner samme dag. Jo, hun hadde for-

gjort Samson, som slo henne til jorden da hun skjelte ham ut fordi han drakk av øltønningen hennes, hun hadde sendt ut ondt for å drepe konen til Gregory, men det falt ild på lensherrens dreng, «som derved udmattedis». Hva enda verre var: Hun hadde, - og det som anfører, en juleaften vært med andre trollkvinner på Lyderhorn, det kjente heksefjellet ved Bergen.

Etter Siris bål på Steilnes, brøt den første forfølgelsen ut her nord. Gang på gang hender det: Den første tiden en lensherre (amtman) oppholder seg på festningen, er også en heksejaktens tid. Alltid har noen «it ont Røchte», og alltid var det hendt noe mistenkelig.

Tre år før, juleaften 1617, var det hendt én fryktelig ulykke på fiskehavet. Ti båter og førti mann forliste i storm; dette antallet oppgis bare i en av tilståelsene, i senere heter det mange båter og mange folk. Denne katastrofen førte til at syv kvinner ble dømt til ild og bål fra 27. januar til 16. februar 1621. Inne fra Varangerfjorden, fra Vadsø, Store- og Lille-Ekkerø og Kiberg ble de føørt til Vardøhus og fikk dom der, skjønt de etter loven skulle dømmes på hjemmetinget. Under forhørene kommer et navn mer og mer i forgrunnen: Kristi Sørensdatter, en eldre dansk kvinne, gift på Kiberg. Flere tilstår å ha lært sin kunst av henne, og en sier at hun var deres «Admiral». Den 26. april kommer turen til henne. Fogeden formaner henne til å tilstå, så skal hun ikke bli pint, men hun nekter hårdnakket inntil retten bestemmer at hun skal prøveres på sjøen; da tilstår Kristi noe, hun er en av de få som frykter vannprøven. Et par dager senere fortsatte tinget. Fogeden spurte om hun nå for retten ville tilstå det hun dagen før hadde tilstått i hans, prestens og flere andres nærvær. Og hun tilsto. Den julekvelden styggværet ble utsendt, gikk hun ned i boden for å tappe en kanne øl til folkene sine. Da ropte Else (en av de nå brente):

Kom hit, nå lager vi uvær for Anders Bloms og Anders Rasmussens folks skyld, så de blir! Og hun var med på det, sammen med de andre som nå er brent. Dessuten hadde hun vært med på Balvolden på Vardø julenatten, enda hun da var i Bergen; reisen foregikk gjennom luften. Og på Balvolden var det fest, de drakk, danset og lekte; en mann skrev for dem, en kvinne skjenket. Dommens ordlyd gjør det sannsynlig at lensherren benådet henne til å halshugges.

Hvordan laget trollkvinnene stormen? De tok et snøre, knyttet hver sin knute, leste over det, spyttet på det, blåste på det og løste knutene. Da begynte det straks å bruse.

Det er mange trekk av spesiell interesse i denne saken. Først rettspleien. Om

det er noe særlig skummelt ved disse sakene som rettspleie betraktet, er det slike hemmelige forhør som en møter overalt. At en mann skriver for dem på denne noe kalde sabbaten og en kvinne skjenker for dem, at Kristi kalles admiral (skotsk: officer), peker mot Skottland. Ellers var det jo ikke bare øvrigheten som førte med seg heksetroen nordover, også ofrene, hver etter sine Éorutsetninger. Påfallende mange av dem har vært innflyttere, mest tjenestjenter, senere gift her nord, og det kan nok ha vært fristende å briljere med sitt kjennskap til hva folk snakket om ute i verden.

Utover på 1630-tallet forekom enda to razziaer med 6 dommer i hvert av årene 1634 og 1638. Sakene antok en stadig mørkere karakter. Fire av de dømte ble pint etter dommen. At det ikke var noen sinker som stelte med denne siden av saken, torturen, har vi et eksempel på med en kvinne fra Makkaur, som ble pint etter dommen. Da bøddelen skar av hennes øøyenbryn, fór Satan ut av henne, osv. Her er et eksempel på leting etter djevlemerket, som ble drevet særlig iherdig i tyske og skotske torturkamre; alt hår ble fjernet og kvinnen stukket med nåler over hele kroppen. for at man skulle oppdage hvor hun var ufølsom. Helt hit nord rakk den sadistiske læren om behandling av hekser som f. eks. «Heksehammeren» et av inkvisisjonens produkter spredte ut over verden. - Om denne boken, som har hatt en enorm betydning også i protestantiske land, sier Gustave Thomæus i «Det ondas rike» mer treffende enn alle andre: «Om man någonsin skall kunna tala om en djävulens verksamhet, så måste det ha vant hår, ty ett mera infernaliskt uttänkt arbete torde icke kunna uppletas.»

La oss stanse opp ved en av disse menneskeskjebnene her nord, og gjøre et forsøk på å sette oss inn i hva hun har lidt. Det gjelder Ingeborg fra Havningberg.

Vi skriver 1625. I fangehuset sitter en Vardø-kvinne, Gunnel, en så mektig heks at mens hun satt der, ble dog hennes person en dag sett utenfor en manns dør i Vardø vær! Etter dommen sier hun at Ingeborg var med på Balvolden julenatten. Gunnel blir pint, og gjentar det senere i Ingeborgs eget nærvær. Samme vår holdes lagting på Vardøhus, og der blir Ingeborg frikjent. Året etter blir hun utlagt av en Vadsøkvinne, og ført for høst-tinget på festningen: men retten vil ikke dømme mot lagtingsdommen. Så går nesten åtte år. Da blir Ingeborg utlagt av en Kibergkvinne, føres for vårtinget i 1634, og påny kalt heks opp i sitt ansikt av en som har til-stått å være det. Nå blir det gjort fortgang, hun blir probert på sjøen, flyter - og fort-setter å nekte; ««mens da dommen endelig

over henne var falden oc hun kom til pinebænehens forhør», kom tilståelsen.

I Kiøninghams tid, fra 1619 til 1651, ble det i alt felt 33 dommer. De fleste av sakene i hans tid er bevart gjennom Lilienskiolds utdrag, og Lilienskiold nevner bare unntagelsesvis lensherrenes tilstedeværelse, også når vi av justisprotokollene vet at de var tilstede. I justisprotokollene nevnes Kiøningham, foruten i 1621, bare i mai 1625 og i september 1632. Et særtrekk ved sakene i hans tid er at de i høyere grad enn ellers fant sted i sommerhalvåret, og sammenholdt med den tillatelse han allerede i 1622 hadde fått til åbo i Bergen om vinteren og med det pålegg han fikk så sent som i 1647 om å sette lensherreboligen i stand til vinterbolig, kan det tyde på at lensherren ikke satt så mange vintrene på Vardøhus. Men rettferdigheten gikk åpenbart sin vante gang i lyse som i mørke. Fra 1638 av falt ingen dom, uvisst av hvilken grunn. Han var i 1640-årene en meget gammel mann, og statholderen ventet hans avgang. Da det ikke ble noe av ble lensbrevet fornyet i 1647, og en medhjelper, Wilhelm Nettelhorst fra Ous ved Halden, ansatt for å bistå lensherren i hans alderdom. Denne mannen fikk ekspektanse på lenet, men det ble ikke han som fikk det ved Kiøninghams «entledigelse». Kiøningham døde i 1651, hans hustru allerede i 1632. En gave til Vardø kirke i 1625, året for deres giftermål, en vakker prekestol som bærer deres navn og våpenskjold, er blitt bevart, fordi den i sin tid ble sendt til Videnskapsselskapet i Trondheim.

*

Våren 1651 kom unge lensherrefolk til Vardøhus, han 28 og hun 21 år. Det var Jørgen Friis til Kragerup og Lindholm - en yngre sønn av Christian den fjerdes høyt betrodde kansler Christian Friis - gift med Helvig Sophie Urne til Rønningesøgaard. «Slottet» i verdens utkant kan neppe ha vært noen gledelig opplevelse etter herregårdslivet, selv om Kiøningham hadde reparert noe på selve lensherreboligen. De reiste sørover igjen i 1654, men Frus ble sittende med lenet helt til 1661. Vadsø kirke fikk gaver av disse to, en rikt utskåret prekestol i eik og en døpefont, den siste med Urne-nes våpen; et av deres barn, datteren Elisabeth Sophie, er født på Vardøhus, sannsynligvis også en sønn, selv om det for ham ikke er oppgitt fødested i de biografiske opplysninger. Mens vi er ved den tids gaver til Vadsø kirke på øya, skal, nevnes et familieportrett, gitt «Kierken til Zirat» av kjøpmann Laurits Braass, og som viser ham, hustruen og fire halv voksne barn. Disse gavene fantes i Vadsø kirke til

byens brann under bombingene i 1944.

Første gang Jørgen Frus presiderer i en hekksesak er 1. desember samme år han var kommet. En kvinne fra Vadsø, Gunhild Åmundsdatter, var for trolldom ført til festningen, begynner tingreferatet. Og da hun nå ble spurt hvem hun hadde lært av, svarte hun at Bodil, Aksel Andersens kone på Vadsø, lærte henne det, mens hun var i tjeneste hos henne; Bodil ga henne det «midt i» en drikk øl. Dermed ble Gunhild ført tilbake til fangehuset, hvor hun satt julen over. -Fangehuset, som snart ble kalt Trollkvinnehullet, lå innenfor den østlige festningsvolden. Det var delt i to fengsler og hadde to dører, ovenpå der et loft, som nå er arsenal, forteller Knag i sin matrikel av 1694. Så å si alle kvinnene har sittet der midtvinters, og julegjester var ikke sjeldne.

1. januar sto festningsbåten inn Varanger-fjorden med bl.a. lensherren ombord, mens Gunhild ble ført med båten til fløttmennene på Vadsø. Senere forteller hun at da de var mellom Skallnes og Ekkerø, kom tre troll-kvinner fra Vadsø dem i møte, Bodil, klokkerkonen Baarne og Mette, hver i sin lignelse og ville forgjøre båten, så den knapt kom av flekken.

På Vadsøtinget, som begynte 24. januar 1652, kom man snart fram til hovedanklagen. Høsten før sto skipper Jon Jonsens skip av Bergen sørover med last tilhørende Laurits Braass og med kjøpmannen selv ombord. Men det kom ikke langt - det ble innvraket til Kiberg, og det skyldtes at Gunhild, Bodil som var hovedsmann, videre Baarne og Mette samt tre andre navngitte kvinner fra Andersby og Ekkerø fløy dit ut som forskjellige slags fugler for å forgjøre det. Samtlige var også på Anders Hess av Bergen sitt skip samme høst under storstormen og senket det ved Domen, fordi folk ombord «førte dyr tid i landet».

Først den 5. februar fortsetter tinget, og Gunhild blir dømt. Samme dag lot Laurits Braass Bodil føre for retten; han hadde latt henne fengsle på grunn av Jon Jonsens skip. Ville hun ennå stå ved det hun noen dager før hadde bekjent i underfogedens stue i sin egen manns og flere «got folches» påhør, spurte han henne, nemlig å ha vært med på å forgjøre skipet? Videre det hun i dag før tinget hadde bekjent? Bodil «gich baade till och fra och Wilde Sig Vndsc-hylde». Så ble det ført vitner. Underfogeden og konen hans fortalte at noen dager etterat Bodil var blitt fengslet og satt hos dem. ba hun dem sende bud på mannen hennes, sa skulle hun godvillig si hva hun kunne av trolldomskunster. Og da Aksel kom over, sa hun at det var sant det Gunhild hadde sagt, og at hun hadde gjort det for Laurits Braass sin skyld.

Nå «Satte Laridtz Brooss i rete om hun iche bør at Straffes till Ild och boell». Kjøpmannen, den fornærmede part, fullførte dermed fogedens, den offentlige anklagers rolle. Men man kom ikke videre med Bodil.

Neste dag fortsatte tinget med de andre. Mette ble anklaget for en sak som ikke interesserer i denne forbindelse, og vi hører ikke mer til henne. De andre, klokkerkonen Baarne og de tre fra Andersby og Ekkerø, som var blitt hentet og møtte med sine menn, ble forhørt etter tur. Alle fire nektet, og retten bestemte at de fire mennene skulle gå i borgen for sine koner inntil sakens videre behandling,

og da skulle hver mann skaffe sin kone til veie. eller lide etter loven.

Fløttmennene på Vadsø måtte påny ta risikoen ved å ha en trollkvinne i båten, Bodil skulle til Vardøhus. På det første tinget der. fastholdt hun sin nektelse, men etter hennes utiltvungne bekjennelse for godt folk, ble det bestemt at hun skulle "pinligen" forhøres. Fem dager senere vedsto hun seg «goeduilligen» sine bekjennelser. Skipet hadde hun vært med på å forgjøre, fordi Laurits Braass alltid skjelte ut og viste uvennskap mot henne og hennes mann. Det endte med dom til ild og bål.

De fire kvinnene, som ektemennene sto i borgen for, havnet alle på Vardøhus og på bålet. Det var imidlertid flere som hadde prøvd seg på dette skipet, som *ikke* forliste. Visste en ikke bedre, kunne en mene at Finnmarks trollkvinner var noen ordentlige stakkarer!

Lillejuleaften 1652 innrømmer en Vardø-kvinne at hun har vært med, og hun navngir to andre Vardøkvinner. Dessuten var hun selv og flere sammen om å lage stormen og sjøskaden i Vardø nå i høst. Denne gangen hadde de vinden i en sekk, løste knuten. og straks begynte det. Det gjorde de for å beskadige junckers (lensherrens) bod, hvor det lå høy og femat. fordi de i sommer ikke fikk slå såå meget høy de ville over på fastlandet. Men det var jo jul, og kvinnen ble puttet inn til de andre i fangehuset.

Og snøballen rullet videre. Ting ble holdt på Vardøhus 2., 22., 24. og 27. januar, på Kiberg

17. februar, på Vardøhus 17. mars, på Kiberg 20. mars og på Vardøhus 23. april 1653. Og mens man hadde det som travlest med å avsløre den store sammensvergelsen, kom jo atskillige andre forbrytelser for dagens lys. Baarne fra Syltevig ble f. eks. hentet ned til Vardø i anledning av foged Christen Jensens død. Året før, da fogeden dro vest i lenet på tingreise, var han oppom Syltevig, og der kom han og Baarnes mann i krangel. Baarne ble sint, og ønsket djeve-

len

i noe brennevin hun ga ham; og han tok siden sin død av det. Samme året hadde hun også vært med en hel hop ukjente trollkvinner og sørget for at de hollandske skipene ble for Sletnes.

Vanlige hekseforbrytelser i vårt som andre land er at de dreper andres eller sine egne husdyr. Særlig patetiske virker de i Finnmark, når man tenker på hvordan de fleste slet for å berge dyrene sine gjennom vinteren. Sulteforing og annen vanrøkt var ingen sjeldenhet overalt i de tider, og en særlig fare var krøtterne ved kysten utsatt for. Til våre dager har mange av dem om våren spist i seg slog og lever i fjæra, og har fått brådød. En ulykke må det ha vært for en husmor når et dyr døde for henne: og så står de fort vekk og tilstår at de ønsket fanden i sine egne dyr som så «sprakk».

Men hvor langt Finnmarks trollkvinner kunne drive det, når det gjaldt å ta maten ut av munnen på seg, sine og andre, fikk folk til sin dypeste forferdelse høre fra et Kibergting. Der tilsto Anne Pedersdatter at hun og andre hadde gått sammen om å sette grinder for fisken uten for Vårberget~ dog var det så store mengder fisk at de trengte den ene armen i stykker, såå det kom noe fisk igjennom.

Fra 24. januar 1652 til 23. april 1653 ble i Jørgen Friis' tid i alt 13 kvinner dømt til ild og bål. Så stilnet det. Med varen kom det året lagmannen over Nordlandene og Finnmark, herr Manderup Schønnebøl, nordover. Lagmannen, Finnmarks overdommer, hadde plikt til å besøke det nordligste len hvert tredje år. Denne mannen skal vi møte igjen ved flere korsveier.

Det fortelles om Schønnebøl at da han etter eneveldets innførelse deltok i arvehyllingen av kong Frederik III på Akershus i august 1661, skal han ha kastet sin hatt på jorden, trådt på den og sagt at nå var det ingenting verd mer å bære hverken hatt eller hode. (Hatten var dengang adelsmannens privilegium.) Hvordan det nå forholder seg med den episoden, som ble nedskrevet lang tid etter - det er kanskje like meget i den som i et sagn fra våre dager om at hekse ble brent på Domen - så tyder det vi vet om hans liv og virke på at han var en selvstendig herre. Han var født på lagmannsresidensen i Steigen i 1603 som sønn av lagmann Peder H. Schønnebøl, ble tidlig foreldreløs og i oppveksten sendt til Bergen for bedre «at informeres udi boglige Konster og deslige», gjorde med kongens tillatelse krigstjeneste i utlandet og kom så høsten 1629 hjem til Nordland. Noen år senere, ved pinsetider «befriede» han seg med lagmann Jørgen Hendrichsens datter, Jomfru Maren Staffre, som han hadde vært

forlovet med siden et besøk hjemme i 17-årsalderen. Disse detaljene er hentet fra hans egne «Personaha» som ble opplest i hans begravelse i 1682; etter tidens skikk skrev han selv sin nekrolog, og den er sympatisk fri for skryt. Nå, en skildring av ham får være til en annen gang, han ble lagmann i 1648, arvet mye jordegods, fikk 15 barn, og tilhørte et rent dynasti av jurister, svigersønnen og senere en av sønnene etterfulgte ham i lagmannsambetet.

Femti år gammel, for den tid en eldre herre, var Schønnebøl da han inntok presidiet ved et fritt lagting på Vardøhus den 24. mai 1653. Trollkvinnehullet var da tomt, men borte på Omgang satt en kvinne fengslet, utlagt på festningen av en nå brent kvinne.

Det er med spenning en åpner tingboken for Nordland og Finnmark lagstol, og leser om lagtinget på Omgang 17. juni samme år. Referatet er ganske kort. Almuen blir spurt om de kjenner til at hun skulle kunne trolldom. Eller er det noen som kan si at hun har lovt noen ondt og det så er hendt? Svaret er at de har ikke noe som helst å beskyldde henne for eller si om henne, annet enn det som ærlig og kristelig er på alle måter.

Nå leser Schønnebøl loven. Ettersom Christian den tredjes recess 18 artikkel uttrykkelig bestemmer at ikke «nogen v-dædische Mennischer, eller nogen anden Som forvunden ere for nogen Wærlig Sak, Tiuffue, ForRædere, Troldkarle eller Troldqvinder, Staa til Troende, endten udj vidnesbyrd eller Andre maader, I huad de wilde sige eller vidne paa nogen»», og hun tilmed selv nekter å vite noe om dette, og heller ikke noen er trådt fram for å beskyldde henne for noe, langt mindre bevise noe, blir nevnte kvinne ganske og aldeles frikjent. Og ingen skal bebreide henne dette etter denne dag, såfremt de ikke selv vil straffes.

Frikjent ble likeså en kvinne fra Berlevåg, en fra Stensvåg og to fra Gamvik. Tre dager senere på lagting i Skjøtningberg, møter en Bergenskjøpmann bosatt i Kjøllefjord sammen med sin kone som er utlagt av den samme kvinnen på Vardøhus. Det foregår på samme måte, den gjenopplivede recessen siteres. friinnelse avsies. Formaningene er streng, ingen skal la henne eller hennes barn høre det. så fremt den som gjør det ikke vil straffes «J høyeste maade» etter loven. Frikjent ble likeså en annen kvinne fra Kjøllefjord.

Denne kraftige reaksjon hos Finnmarks overdommer på tidligere rettspraksis ble ikke uten virkning. Utleggelse er ikke nok lenger og har aldri vært det! Man må skaffe vitner, og vitnene har ansvar og kan straffes. Nå, så skaffer man vitner, men med ansvaret tar man det ikke så nøye. Stort sett kan det likevel i

de følgende årene spores en større forsiktighet både hos øvrigheten og folket. Neste gang en sak reises møter fire mann fra Kiberg opp på Vardøhus med signekjerringen Karen Jonsdatter, som hadde tjent hos underfogeden samme sted. Ting blir satt 9. februar 1654. De fire gir henne «full sak» etter det hun har bekjent for dem og andre på Kiberg. Og Karen bekjenner frivillig og legger ut om hvordan hun kom i fandens tjeneste. Hun og stemoren som hadde lært henne opp, var på Dovre og spilte kort med fanden, og stemoren vant over både ham og Karen. Følgen var at Karen som tapte, måtte love ham tjeneste.(!) Det er tydelig at man her har fått tak i en fattig stakkar som har tjent noen slanter, dvs. mat og klær på «hemmelige kunster», og det kan være verd å ta med litt om dem, for så utførlig hører vi ellers ikke om dem i Finnmark. Drengen hun tjente sammen med hadde hun gitt noe knusk med stein og tråd til å ta med på sjøen, og når det kom en stor sjø, skulle han kaste det forover og tre ganger rope hennes navn, så ville sjøen legge seg. En fisker, Oluf, og drengen hans, hadde hun gitt en drikk for at de ikke skulle bli, for konen til Oluf hadde vært hos henne og bedt om den. Trylledrikken besto av: Sjøvann, mungot, syre, vann og pepper, og for den fikk hun av drengen den gamle skjorten hun nå hadde på, og av Olufs kone en gammel «Snnørhat» (Kysehatt). Hennes fire anklagere vitnet at hun nylig hadde vært hos dem og åtte andre menn og tilbudt drikken; men så var det noen som frarådet henne det, og hun kom ikke som avtalt, enda de «thill En forsøgelse» sendte bud på henne og før hadde lovt henne rødt klede til et skjørt. Alt var sant, sa Karen for retteh. og hun hadde sagt til dem at det var ikke noe ondt i det. men Guds ord.

Etter hvert blir det mer graverende tilståelser; hun har forgjort en båt - etter å ha fått hugg og slag - hun og Marthe på Kiberg var av gårde til sjøs i høst, Marthe som fugl og hun selv som kobbe, for å for-gjøre et skip, men fikk ingen makt med det, fordi folkene ombord «thiennte Gud saa meget». Det eneste de greide var å holde skipet på den ene siden.

Det må ha vært noe til farting rundt Kibergneset før neste ting på festningen 13. mars. En mann innfinner seg bare for å si at *han* forbød drengene sine å ha noe med drikken å gjøre. Oluf og drengen møter og tilstår; foruten drikken hadde de også fått noe tråd til å binde påå angelen for å få fiske-lykke. Den utlagte Marthe og klokkerkone Sin møter og nekter indignert enhver befatning med Karen og trolldom.

Karen ble på hjemmetinget 1. april dømt til ild og bål, dersom ikke øvrigheten ville benåde henne. Man kan vel gå ut fra at hun ble halshugget. Blant

lagretten satt den dagen som ellers underfogeden som hadde mistet båten og en lagrettemann som var blant de fire anklagerne, slikt såret ikke den tids rettsfølelse, som vi vet. Oluf og drengen ble dømt til å stå offentlig skrifte og bøte etter ytterste evne. Men det finnes lyspunkter:

Fogeden spurte om ikke Marthe og Siri burde prøberes på sjøen; men *ettersom loven og recessen ikke melder noe om det*, og de er uberyktet og det ikke foreligger bevis og ingen anklager dem, kan de ikke tilkjennes å prøberes på sjøen eller i bøddelens hender.

Så kunne vel Finnmarks kvinner endelig puste lettet?

Ikke Marthe iallfall. 5. april, fem dager etter, er hun på Vardøhus, 29. mai igjen, og får dom på hjemmetinget 2. juni. Bare et par momenter fra hennes sak. Marthe var barnefødd på Sunnmøre og skulle engang ri til Heckenfjell (Hekla), men ble svimmel og falt av - på Dovre. Til «apostelen» sin, Leur, sier hun når hun riktig vil oppnå noe: Pretrum, pratum, nestrum, nostrum. Så spør om man ikke lærte i den skole man gikk.

Neida, vitner var det ingen sak å skaffe. En desemberdag samme år forliste båten til sorenskriveren på Vardø og tre mann ble, og det enda været var tåleglig. To kvinner og fire menn, to av dem på sine koners vegne kunne fortelle hva anklagede hadde sagt ved den og den anledning. Og hun bekjente: Da de rodde ut, sto hun i Vestervågen som storkobbe, fulgte etter båten, ga seg inn under den og hvelvet den.

Men hør, plutselig lyder et sjelden vettig ord fra en navnløs i heksesakenes vrimmel av navn.

På et Vadsøting i 1657 skjer opptakten til en senere sak av stor betydning. En mann, Mogens, har stevnet underfogeden til tings, fordi han har satt hans kone. Dorthe Lauritsdatter i bolt og jern i tiendeboden for trolldom. Underfogeden skal skaffe bevis eller stå til rette, krever Mogens. Underfogeden kaller frem sitt vitne, Laurits Braass. Fem år før hadde han leid en ko til Dorthe, men etterat hun hadde brukt munn, tok han den tilbake igjen. Etterpå kom hun inn til ham og sa at det skulle lønnes, og det så «Thung teligh». Like etter kunne tre av hans kjyr ikke ete og døde av sult. Et annet vitne er Jahanis, han forteller at Dorthe sa til hans kone: Du skal få skam, fordi du setter ut ondt om meg; og etter den dag trivdes hverken konen eller barnet. To tingdager i trekk nekter Dorthe, enda en stor del av almuen er imot henne og mener hun vel kan ha lovt også andre ondt, selv om det ikke kan bevises nå. Braass blir spurt om han vil gi henne full sak for kjyrne og annen vanlykke som kan være hendt, men vil

ikke det. Retten tviler dessuten på Jahanis, konen hans har ikke vært noe syk å snakke om. Tilmed svarte hun de to mennene som ble sendt etter henne at *hun ikke kunne gi Dorthe skylden, om Gud hadde lagt noe på henne*.

Dorthe slapp dengang med en advarsel og løfte om å holde fred.

Det siste ting Jørgen Frus var til stede ved, var Vardøhustinget 5. april 1654. Etter hans avreise ble avsagt 5 dommer, i hans tid 1651-1661 i alt 18 dommer.

*

Da kom, i mai 1662, en ny lensherre, eller som det nå het, amtmann, til Finnmark, Christoffer Orning til Orninggård på Stord. Av Finnmarkshistorikeren dr. Wessel får han attest for å være en selv for sin tid usedvanlig overtroisk og brutal herre, og kjennsgierningene tyder på at det ikke er for sterke ord. Blant de ganske fyldige opplysninger som finnes om ham og hans familie er en del sjøpass som ble utstedt til ham gjennom en lang årrekke, og som viser at han var en av dem som prøvde lykken som reder i den store ekspansjonen av norsk skipsfart som med Bergen som sentrum foregikk på den tid, noe som falt naturlig nok for en sunnhordlending som var vokset opp med skottehandelen og så hen til Bergen som «byen». Noen varig bedring i hans økonomi brakte rederivirksomheten ham ikke. I 1669 satt han hjemme på Orninggård, som han ved flere anledninger før Vardøhus-tiden hadde pantsatt til sin rike onkel Axel Mowatt, og «hans økonomiske Forfatning må have været maadelig». Av hans data skal her bare nevnes at han i 1655 var en av kanselli-herremennene på slottet i København, under krigen 1657-1659 var kgl. skipshøvedsmann og i 1660 i belønning fikk fem små priseskuter som lå i Norge. I mars 1661 får han utnevnelsen til Vardøhus, og i august samme år blir han, heter det i en kanselliskrivelse, fordi «han sig haver til Ægteskab indladet med Jomfru Ingeborg Rosenkrantz og hende imod hendes Venners Villie oc Samtøche her av Riget bortført, av Kongelig Naade denne gang tilgifvet». Hun var datter av den initiativrike lensherre til Agdesiden, herr Palle Rosenkrantz, som ledet anlegget av Kristiansand. Ingeborg Rosenkrantz fulgte sin mann til Vardøhus; om deres eneste barn, Ingeborg, som døde «som lille», levde da, vet vi ikke.

Noen måneder før var tre forviste i all hast skikket opp til festningen, en avsatt prest, Engebret Madsen, og legen og astrologen Ambrosius Rhodius og hans hustru, som var en sønne-datter av Frederik den annens livlege. Om Anne Rhodius formoder dr. Wessel at hun var sinnsyk, det kan jo være; av aktene

synes det iallfall å fremgå at hun måå ha vært en stormannsgal kverulant, blot-
tet for hensyn til andre mennesker. En bitter konflikt med statholderen og bor-
germesterne i Christiania, hvor Rhodius støttet sin kone, vakte så stor oppsikt
at den er viet atskillig plass i Christianias historie. Men den dypere årsak til
forvisningen var av politisk natur. Rhodius hadde i 1657 i et syn forutsett
utgangen på den ulykksalige krigen, og ble ansett for så politisk farlig i en
urotid, at man under ekteparets fengsling på Akershus forsøkte å hindre all
korrespondanse; Orning fikk også streng beskjed om åholde penn og blekk
borte fra dem.

Anne Rhodius kom til å utføre en skjebnesvanger rolle i det seks måneder
lange dramaet, som skulle utspilles her nord.

Det begynte på tinget i Vadsø sist i september 1662. Dorthe Lauritsdatter,
som er en representant for Finnmarks hardt stillede utredere, er påny anklaget
av Lauritz Braass. Siden sist har to av hans drenger, Rasmus og Helge, dødd
under mystiske omstendigheter. Vitnene, blant dem to av Braass' drenger, for-
teller hva de har sagt før sin død, og de insinuerer at Dorthe har satt ondt på
dem. Forholdet er at Dorthes mann, Mogens, hadde tilbudt dem tjeneste; men
den ene svarte at han til våren ville følge husbonden tilbake til Bergen, den
annen ba Braass om å bli løst fra tjenesten, og fikk til svar at han like godt som
de kunne gi ham mat og klæær. Da det kommer til stykket vil Braass heller
ikké nå stå som Dorthes anklager, og føre saken til ende med «ordentlig Ret-
tergang efter Loven og Recessen» - fogedens ord - han ville bare ha saken
belyst for retten. Almuen gir denne gang Dorthe et godt skudsmål, og tinget
ender med at saken henvises til lag-mannen.

Sånn skulle det ikke gå. Dorthe ble ført til Vardøhus, og kom da omsider til sin
rette sannhets bekjennelse, som det heter. Sammen med to andre kvinner, en
fra Vadsø og en fra Ekkerø, fikk hun dom 6. november.

Nye anklager var nå kommet til. Høsten 1661 seilte Jens Ottesens skip med
lasten til Braass sørover, og kom i havsnød utenfor Domen og gjennom Bus-
sesundet. Det skyldtes at fire trollkvinner fra Anders-by, Vadsø og Ekkerø fór
ut Varangerfjorden på et tønneband og fløy opp på Domen som due, ørn, kråke
og svane; der løste de sine vindknuter, Dorthe først, og fløy ut på skipet. To
Vardøkvinner forteller senere at de også var med; de var kobber og laget
styggværet ut fra «Westersanden», mens de inne fra fjorden reiste uværet fra
Steilnes og fór med det ut til skipet. (Inkonsekvenser teller som nevnt ikke i
disse sakene.) Men hva hjalp det? De greide ikke å få makt med skipet, fordi

folkene påkalte Herren og hadde en sterk tro til Gud. Stormen varte riktignok helt til skipet var forbi Nordkapp. så langt forfulgte trollkvinnene det.

I advent sto festningsbåten inn fjorden og nordover langs kysten og spredte skrekk og jammer hvor den kastet anker. Og den 1. desember får tre nye kvinner. fra Vadsø og Ekkerø. sin dom. Nå får Finnmark også vite at det finnes heksebarn. En dag under jul blir tre småjenter fra Vadsø ført til festningen, to søstre, Karen, 8 år og ”den bitte Ingeborg”, døtrene til en av de brente Vadsøkvinner og Maren, 12 år, niesen til en annen.

Noen søt juletid kan det neppe ha vært på festningen det året. Trollkvinnehullet var overfylt, og småjentene fikk plass andre steder, Karen iallfall i amtmannsboligen, og man tør våge den antagelse at Maren ble plasert i det såkalte langhuset, hos de forviste. Ungene fabler vilt, og skaffer den gamle presten, herr Hans, et svare strev; han skal lære dem katekisme. og det er ekstra vanskelig siden heksebarn ikke er i stand til å lære katekisme. Som vi senere skal høre lyktes det langt om lenge Maren.

Den 26. januar blir ting satt. Først blir småjentene tatt i forhør. Deres ”tilståelser”

dekker mange sider i justisprotokollen, sorenskriveren skriver bokstavelig talt så blekket spruter. Av Karen får amtmannen vite at tre trollkvinner i kråkeskikkelse har vært på slottet for å drepe ham med knappenåler, men de kunne ingenting utrette, fordi han stadig leste og ba Gud om nåde. Da han med sin hustru var på Vadsø, var to utenfor huset for å gjøre ondt, men maktet ingenting, for de syntes stuen var full av herlige og meget deilige mennesker i hvite skjorter. (Dette fenomenet blir i en annens tilståelse presisert nærmere: Det var den herre Jesus og hans engler som var i stuen.)

Sensasjonen ble likevel Maren. Hun var av den onde blitt invitert ned til helvete, «hvortil Veien syntes hende meget lang». Finnmarksbarnets beskrivelse stemmer nøye med tidens groteske billedlige fremstillinger. Dernede så hun bl. a. de kvinnene som satt i fangehuset og skulle forhøres. Under barnas fortellinger ble dessuten fem nye kvinner anklaget.

En av fangene, Ingeborg Krog fra Makkaur, ble så hentet fra fangehuset. Hun hadde ingenting å bekjenne. Tre dager senere er hun påny i forhør, men vil fremdeles ikke bekjenne. *Etter* Ornings tid får vi kjennskap til hennes videre skjebne. Hun er et av de heroiske menneskene også denne forfølgelsen kan oppvise.

Slutten på januar-tingene var at tre kvinner ble dømt.

Så går teppet opp for Vadsøtinget 27. februar «udi vor gunstige Landsherres Nær-værelse». Først kommer turen til tjenestejenten Ellen fra Sunnhordland, en av dem som er anklaget av barna. Etter å ha nektet blir hun probert på sjøen, ført for retten og bekjenner. Ellen må lese opp noen «avindsbønner», hun kan; den første er bare en velsignelse til å lese over kjyr som ikke vil melke, men den andre er en kjent avindsbønn til å forgjøre andres krøtter med, og den blir hun ofte bedt om, sier hun. ««Jeg gik mig over vindene Hede, der mødte mig alle mine Avindsmænd, med Fæ og Faar og Gram og Vrede», begynner den. Om de onde anslag mot amtmannen kan hun fortelle at sommeren før var en uendelig hop av trollkvinner samlet mot ham på slottet, de strømmet til fra mange steder sør i landet.

Etter Ellens dom ble klokkerkonen ført for retten. Villads klokke hadde nemlig for annen gang vært så uheldig å gifte seg med en heks. Det er ikke stort hun har å be-kjenne, men hun var jo, ifølge Karen, utenfor huset hvor amtmannen sov under sitt forrige besøk på øya.

Ild og bål.

Domsavgivelsen over barna er det neste. Skjønt man på Vardøhus etter lensherrens tilskyndelse- har forsøkt å omvende dem ved prestenes formaninger og daglige flid, har man ikke kunnet utrette noe og forstår av det de bekjenner at de ennå ikke kan komme fra den onde. De to er jo også ofret til ham av sin mor, så han vil ikke slippe dem. Under henvisning til dette og etter prestenes betenknninger innstiller derfor fogeden på at de skal straffes til sitt liv, for at de ikke skal komme videre i slike fandens kunster og for at han ikke skal få dem til å forføre andre barn. Men lagretten hadde aldri før hatt med barnehekses å gjøre, så «efterdi det var nogle smaa, umøndige Børn og gandske vankundige» henviser de saken til overdommeren, lagmannen. Søstrene ble då antagelig hjemme på Vadsø, men Maren ble til all ulykke tatt med tilbake til Vardø. På Vadsøtinget hadde hun bl.a. kunnet fortelle at da amtmannens frue etter deres besøk ble igjen på Vadsø. hadde Margrete, en av fangene på slottet, vært hos fanden og bedt ham om noe til ågjøre henne ondt med «wdi hendes welb hofuit».

Før vi fortsetter mot klimaks og slutt på denne vårt lands mest rabiante heksejakt, et par ord til orientering for å unngå gjentakelser. Det var jo ikke slik denne vinteren at bare en eller to kvinner sto for retten samtidig. Folksomt var det, også av «hekses» i lensherreboligens store stue, hvor forhørene foregikk - fire, fem, seks og flere ble forhørt de samme dagene. Det utspilte seg drama-

tiske scener, med konfrontasjoner og en særlig ondartet ny form for nervekrig, håndspåleggelse. En eller flere som hadde tilstått, la hendene på en gjenstridig og svor på at hun var like god heks som de. Et annet karakteristisk trekk er at det fantastiske og infantile helt tar overhånd. Det skyldes naturligvis delvis at en jentunge fabulerer siden skal vi høre hvordan hun blir hjulpet, - men hele mentaliteten er, på bakgrunn av det som skjer, om mulig enda mer nifs og opprørende enn tidligere. I vesentlig grad dreier forhørene seg om en forherligelse av amtmannen og om heksesabbaten.

Denne forherligelsen av Orning bringer påny her i Finnmark tanken hen på Skottland, hvor vi vet at han oppholdt seg i 1657. Av alle heksebedrifter i Nord-Europa har neppe noen vakt en så stor oppsikt som danske og skotske heksers samarbeid høsten 1589. Det lyktes dem nemlig ved hjelp av voldsomme stormer å hindre den danske marines nyeste skip - som forøvrig viste seg å være pilråtne - i å bringe prinsesse Anna, Christian den fjerdes søster over til Skottland, hvor hun skulle feire bryllup med Jakob den første. Skandalen førte til at den danske riksadmiral trakk rentemesteren til ansvar for skipsverftets forsømmelser, og den førte til mange hekseprosesser og mange bål På begge sider av Nordsjøen. Blant de brente

i Skottland var "den kloke kone fra Keith", Annie Simpson, som ved sin ro og verdige holdning imponerte sine dommere og kom med et høyst merkelig sitat. Da kong Jakob trengte inn på henne for å få vite hvorfor hennes «apostel» ikke maktet noe mot ham personlig, svarte hun omsider at han hadde forklart: "Il est un homme de Dieu." Man ble jo forbauset over at djevelen snakket fransk i Skottland. men forsto meningen: "Han er en Guds mann." Her har vi det klassiske eksemplet på at dommere har fått en god attest fra den anklagede selv, som håpet å kunne redde livet på den måte. Det finnes flere eksempler på slike attester, men ingen steder et så drastisk tilfelle som nettopp dette i Finnmark. Man vil også merke seg den utpregete tendens til å fordele Gud og djevelen mellom de to kjønn. og dette er jo et karakteristisk trekk i den tids innstilling.

Angående det andre hovedtemaet under tilståelsene, heksesabbaten, skjedde nå en betydningsfull forandring. Nå drar ikke Finnmarks trollkvinner lenger sørover på fest, - de våger seg til Domen, ikke langt fra festningen. Dette fjellet mellom Svartnes og Kiberg har tidlig i vår historie virket skremmende på sjøfolk og tatt fantasien fangen, hva vi bl. a. kan se i våre eldste sagaer. Høyt er fjellet ikke, men det ruver på vidda og står med mørke, steile næringer ut mot Barentshavet. Langt inn i fjellet går en hule, utenfor er sterkt

dragsug, fjellet var som skapt til heksefjell før det fikk det ubehagelige nabo-
skap: Vardøhus festning.

Sammenlignet med heksesabbater ute i verden, kan man konstatere at det er gått sømmelig for seg på Domen. De danset kryss-dans med fanden, fortel-
ler en; og han både lekte på langelek, spilte på en rød fiolin og blåste på lur,
det er mange varianter. Maren kan fortelle i hvilken rekkefølge de danset, og
at han skjenket dem øl av en liten sølvskål. Da Margrethe, en Vardøkvinne,
danset skoen av seg, ga han henne øyeblikkelig en ny sko. Samme Margrethe
forteller at de slo seg til der oppe, danset, drakk øl og vin og spilte brettspill,
hver med sin «gud». Festen varte til heksene fra Vadsø og Ekkerø arriverte - da
dro Vardøkvinnene sin vei. for de ville ikke være i selskap med dem.

Virkeligheten er at på tinget 11. mars blir fire kvinner dømt. Her kjemper
også Gjertrud i Kroken for sitt liv - og hun seirer sent omsider. Gjertrud er utre-
derske, og blir likevel beskyldt for å ha vært med på å jage fisken fra landet,
med tare. Grunnen var den, sier Margrethe, at hennes fiskere var noenlunde
gjeldfri. så hun ikke fikk sånn makt over dem som når de sto til oppover ørene
i skyld og gjeld. Da Gjertrud blir innkalt for å ta til gj enmæle - hun sitter lenge
i fangehuset og blir innkalt flere ganger, skjønt ikke et ord av henne er referert
- da fragår to av de dømte sine bekjennelser om henne. Dem hører vi også
nærmere om *etter* Ornings tid. Likeså om en fattig kone, Dorthe, Vardø-Hans'
kone som dukker opp i et forhør. nekter og forsvinner for godt.

På apriltingene kjemper Barbra, konen til skysskafferen på Skatøre (senere
Vadsø by)
for livet. Nyelig har et skip igjen holdt på å forlise utenfor Domen. Barbra som
var misfornøyd med hva mannskapet hadde betalt henne for hus og vask, fikk
med seg andre trollkvinner ut fjorden og dro til festningen for å få med seg
Gjertrud. Hun kunne ikke bli med, men hun sendte da med sin gud, Zacharias.
Fra selve slottet sendte trollkvinnene denne gangen ut stormen; men skipperen
gikk fram og tilbake på dekk og ba Gud inderlig om nåde og hjelp, og i Vardø
kirke ble det holdt bønn, sent på kvelden som det var, mens skipet seilte forbi.
Da bønnet sluttet, var også uværet over.

Blant lagrettemennene satt disse dagene som ellers Peder Olsen kirke-
verge. (Han er med i lagretten fra 1651.) Nå får han sitt livs forskrekkelse.
Barbra som griper etter alt, angir på tinget 7. april hans kone og datter. Peder
farer opp og sier at hun ikke skal lyve på hans kone. Barbra tar det i seg igjen,
men sier at Anne Rhodius og Maren har sagt det dagen før. Amtmannen sender

bud etter dem. Under konfrontasjonen spør Anne Rhodius etter tur Barbra, Maren og Gjertruds datter om hun har bedt dem lyve på noen. og de svarer nei. Men da amtmannen spør Maren, svarer hun at det *er* sant, de *har* vært med for å forgjøre amtmannen. Denne gangen følger retten likevel ikke Maren. På tinget 8. april får Barbra og fire andre kvinner sin dom. Peder Olsen blir deretter oppfordret til å forklare seg. Han har dagen før kommet med ««ubekvemme Ord» mot landsherren og rettens betjenter. Peder Olsen unnskylder seg, det var ubesindige ord; og han blir på lagrettens iherdige forbønn tilgitt «for denne Gang».

Hans ubekvemme ord, Gjertruds ukuelighet og to kvinners død i fangehuset - vi skal senere høre nærmere om dem - har utvilsomt medvirket til at 8. april-tinget ble ét vendepunkt. Da kulminerte og sluttet domfellelsene. Ved neste ting, i mai, er amtmannen ikke til stede. Det forekommer en ganske opplysende episode om stemningsskiftet på øya. En Vardøkvinne og hennes mann som før har anklaget en nabo, møter. Nå har de forlikt seg, sier hun, og naboen takker for godt og vennlig forlik. At de får en bot for åha brydd øvrigheten, tar de vel ikke så tungt.

Da sommeren kom til Finnmark det året, var tyve kvinner revet bort i den smertefulleste og forsmedeligste død.

Ved Sankt Hanstid kom lagmann Schønnebøl og inntok dommersetet på det frie lagtinget 25. juni 1663. Ut i junidagen ble fra trolikvinnehullet ført to overlevende, som dog hadde fått dom, Malene fra Andersby og Ragnhild Endresdatter. De to kvinnene forklarer at de av Anne Rhodius er skremt til å lyve på seg selv. Tidlig en morgen forteller Malene, ble døren til fangehuset lukket opp og doktorens kone kom inn til henne og talte meget og atskillig, bl. a. at hun måtte bekjenne, ellers blir du pint på strekkebenken, sa hun, og beskrev pinslene.

Lagmannen frikjente de to. Derpå ble Maren kalt for retten. Men nå var det ikke stort igjen av henne, hun gråt og hadde :ngenting å bekjenne. Derimot kunne hun lese utenad noen stykker fra katekismen. Lagmannen kom til at Anne Rhodius hadde lokket henne til å lyve på seg selv og andre med. og dømte henne til å sendes til tukthuset i Bergen en tid. Maren ble senere gift på Vardø, og døde vel tredve år etter denne vinteren.

I årene som fulgte var det stille etter stormen. Orning forsvant sørover, og Frederic Schiort ble i 1666 utnevnt til amtmann i Finnmark. Han tilhørte en

av de tyske familier som kom til Danmark-Norge etter Frederik den tre dj es ekteskap med den tyske prinsesse Sophie Amalie. H. Jacob Sehiort ble kommandant på Akershus og gjorde en innsats også som overbergamtsråd ved Kongsberg sølvverk, og Frederic Schiort var villig til en innsats for Finnmark.

I et brev av 18. oktober 1666 til statholderen gir han en orientering om tilstandene på Vardøhus og blant folk. Fortet, slottet og det sparsomme inventaret er meget brøstfeldig, sier han, det har ikke vært reparert på mange år. Han har så smått begynt å sette i stand, og foreslår at det skal holdes 36 mann på festningen. På fem år har det ikke vært noen konstabel her, og meget er odelagt; da Orning fikk Vardøhus, var her 75 tenner krutt, nå står det bare igjen en tønne med vått krutt som har stått her i 14 år; og fire dobberfalkonetter (kanoner) er blitt med på Ornings galioth eller jekt. Orning sa i Bergen at han skulle skaffe dem hit igjen, men han har ikke svart på flere brev. Selv liker han seg godt her på stedet, og vil like gjerne bo her som i Bergen; den som ikke bryr seg om lystighet eller megen tvilsom ølkommers, kan ha det bra her. Men fisket har slått feil i fem års tid, og folk er kommet i så stor gjeld til kjøpmennene at de ikke kan betale før det kommer noen gode år. Her mangler folk, og om det årlig kunne sendes opp 40-50 drenger. kunne amtet etterhånden bli folke-rikt igjen. Blir det fredstider, var det en idé å la 2-3 av kongens skip drive hvalfangst til langt på den andre siden av Nordkapp, det ville sikkert gi stort utbytte. Han slutter med at får han ikke snart brev fra statholderen igjen, vil han la arbeide på slottet så langt han rekker. Dette stedet er altfor forfallent, og folk tør ikke gå inn porten -de kan da vel komme hit inn.(!)

Det var den 21. september Sehiort kom til Vardø. I et kongebrev av 2. juli var Am-brosius Rhodius blitt benådet. Nyheten har antagelig nådd fram til den forviste med Schiort om ikke før, og vakt desperasjon hos Anne Rhodius, som skulle bli tilbake. Den 8. oktober foranlediger Rhodius at det holdes ting, og han fremlegger et skrift med 29 spørsmål, som alle er et forsøk på å renvaske Anne Rhodius. Folk ber om noen dagers frist. de kan ikke svare sånn på stående fot, og 16. oktober har de sitt svar ferdig. De tar spørsmålene punkt for punkt og besvarer dem. Det er et kuriøst dokument, og her skal tas med litt som gir et blick innenfor festningsvollene, og kaster nytt lys over noen av hovedpersonene vinteren 1662-63.

Om det ikke er almuen vitterlig at min hustru måtte gå fra den ene trollkvinne til den annen? Jo. er svaret, de vet nok at hun tidt og ofte hadde sin gang hos trolikvinnene og fristet dem. men på hvis ordre det var, vet de ikke, det kan

Rhodus på hennes vegne opplyse.

To av fangene, Gjertrud i Kroken og Margrethe, var fruktsommelige fremgår det, og Margrethe fødte sitt barn under fangenskapet. Om Helvig (en av jordmødrene) kan nekte at min hustru måtte følge Margrethe, en trollkvinne, til sitt fengsel? Det er sant nok, svarer Helvig, hun fulgte med på portkammerset og våket med meg en natt; men jeg hørte ikke lensherren befale Anne Rhodius å friste Margrethe på noe vis. Om fogeden kan nekte at det er blitt holdt ting i vår fangestue, og at han der løste «haand Kløfwerne» av Barbra, en trollkvinnes hånd, da hun kom fra retten? Fogeden benekter at det er holdt ting der, og har han løst håndjernene av Barbra, eller noen har befalt ham det, så handlet han som kongens betjent og skjønner ikke hva Anne Rhodius har med det å gjøre. Om fogeden kan nekte at min hustru ba både Orning og ham ikke tillate at hun bak sin rygg ble innskrevet i deres protokoller og dommer, fdr hun mente at de begikk majestætsforbrytelse? Det er vel mulig at hun kan ha brukt slike ord, men han har ikke ført henne inn i noen protokoll; har noen gjort det, får hun tiltale dem for det. Når en gjør det en ikke skal, får en høre det en nødig vil. Om fogeden kan nekte at han derpå forbød henne å gå over dørstokken? Orning hadde befalt ham det, lyder svaret, fordi han ikke fikk fred for Anne Rhodius, hun plaget ham stadig med megen snakk og «angiffuende»; derfor skulle hun, som den kgl. ordre lød, holde seg saktmodig og stille i sitt fengsel inntil videre. Om det ikke er lagretten vitterlig at Orning på lagtinget nektet for lagmannen at han hadde befalt min hustru å gå til trollkvinnene? Hva Orning har nektet angående det, svarer lagretten, at det ikke skulle være hans befalling, finner man best i lagmannens protokoll.

Situasjonen har, etter alt å dømme, vært den at Anne Rhodius har villet innnynde seg hos Orning ved å hjepe til med å få kvinnene til å bekjenne og derved oppnå hans hjelp til å komme fra Vardøhus. Derav også hennes frykt for å innføres i justisprotokollen. Orning på sin side - det var et alvorlig prestisj etap for amtmannen om han brente kvinner, som *ikke* ville bekjenne; fogeden sier da

også her at Anne Rhodius besøkte Gjertrud i Kroken mange ganger og fristet henne. Og vi må vel kunne anta at det er *etter* vendepunktet amtmannen gir Anne Rhodius husarrest.

Hverken Rhodius eller Sehiort var til stede på tinget under opplesningen av dokumentet. Det ble tre ganger sendt bud etter Rhodius, men han nektet å innfinne seg. Under tinget kom imidlertid en av amtmannens tjenere med et brev og pålegg om at det skulle oppleses og innføres.

Det er fra Anne Rhodius til amtmannen, «min Beschiermer och Forsuarer», datert 10. oktober, og er i fire punkter. Av fogeden har hun hørt at hennes mann skal stevnes til tinge for å høre på de klager som de hadde mot henne, derfor ber hun Schiort nådig er-indre at denne begjæring er imot all lov og rett, nemlig at mannen skal tvinges til åsvare for det kvinnen skal ha gjort. 2. Videre er det aldeles imot kongens høyhet å komme med et sånt krav, før kongen har gitt en an-ordning om det. 3. Videre er det mot recessen at fogeden eller andre skal føre deres klager, og enda mindre tillater loven å legge andre i munnen hva de skal si eller klage.

4. Videre har de heller ikke noen fullmakt av juncker Orning eller lagmannen til å«Klage den gamle Sagh op», for deres tid og rett er utløøpet. Men siden fogeden og underfogeden er så syke etter å trette, var det åønske at amtmannen ville befale fogeden og hans forgjenger og underfogeden og hans forgjenger å gjøre regnskap for den ««Commager» skatt de tar og har tatt og vise kongebrev på det, likeså for den skårfisk de tar. imot recessen, «weed Jeg forvisst». Når det og annet er skjedd, vil de finne bjelken, før de ser skjerven. Undertegnet «Hans Kongel:

Maytts Elendige Fange» før signaturen.

Tinget slutter med at almuen ber øvrigheten en gang for alle befri dem for Magister Rhodii og hans hustrus urolige hoder, spørsmål, angivelser og annet klammeri, som hverken kommer Gud til ære eller noe menneske til nytte.

Rhodius forlot Vardøhus i juni året etter. Anne Rhodius kom aldri fra Vardøhus; hun levde ennå i 1672, siden amtmannen, Bjelke, førte opp en utgiftspost til nytt hus å forvare Rhodji hustru i. Samme år forlot Rhodius Christiania og vendte tilbake til hjembyen Kemberg. Han giftet seg igjen i 1675, og døde i 1697, 90 år gammel, etter å ha opprettet et legat til minne om sin befrielse fra det grusomme fengsel på Vardøhus.

Et nytt dokument av en helt annen karakterter ble oppsatt på Vardø 30. januar 1667 og seks Vardømenn gikk god for det med sine segl. Ettersom de

er tilspurt av «Eders fromhet» angående de trollkvinner som ble brent her i Ornings tid, om noen ble pint før de ble dømt, så var det to som ble pint og døde i fengselet. Den ene var en enke, salig Peder Krogs kone Ingeborg fra Makkaur; hun ble pint og klippet med gloende tener, og svovl på hennes bryst på pinebenken. Da ble hun spurt om hun ennå ikke vtlle bekjenne, hvortil hun svarte: Jeg kan ikke lyve på meg selv eller andre, men sa: Aa nei, saa kan de pine kroppen, men sjælen skal de dog intet pine. Og hun døde noen dager etter uten dom, ble så slept bort og lagt ute på øøya henimot galgen. Den andre var konen til en fattig mann, kalt Vardø-Hans som tok almisse, hennes navn var Dorthe. Hun ble hatt på sjøen og samme aften på pinebenken og gruelig pint; hun døde samme natt i fengselet uten dom, og ble slept ut i en kjerris og kastet på bålet sammen med de andre som da ble brent.

To andre, smed Olufs kone Sin Jonsdatter og Christen Hansens kone, Gunhild, ble pint etterat de hadde fått dom fordi de gikk fra sin tilståelse. De ble henrettet uten sakramente, av hvilken grunn, vet vi ikke. Sin Jonsdatter ropte seg uskyldig i den død, da hun ble kastet på ilden. Gunhild sa, da hun ble kastet på ilden: «Gud annamme min sjæl!»

Amtmann Schiorts virke i Finnmark fikk en tidlig slutt. Han døde allerede i oktober 1667 etter bare en ukes sykdom.

*

På den gamle festningen i østervågen gikk forfallet sin gang. Den neste amtmann, Otte Bjelke, hadde embetet fra 1668 til 1679. I Finnmark har han oppholdt seg lite, bl. a. formodentlig av mangel på hus. Amtet kunne i de elve årene mer enn noensinne ha behøvd en voksen manns hånd, men administrasjonen gikk delvis i oppløsning og fattigdommen ble stadig verre.

Etter lagmannens kraftige irettesettelse, forekom ingen hekseprosess i mange år. Men julen 1670 var det påny gjester i trolikvinnehullet. Det var en som kjente lokalitetene fra før, Malene fra Andersby og hennes anklager Finne-Eli samme steds fra. Om høsten ved Mortensdag, da underfogeden Laurits Faag på Vardø reiste inn Varangerfjorden etter ««spising», dvs. han skulle hente finneskat-ten, reinkjøtt, skinn osv., hadde han også annet ærend. Hans bror var blitt på Skallneshavet i august, mistanken var falt på Malene; Faag stanset i Andersby for å «erkyndige sig» om brorens død, og lot Malene og Eli føre til festningen.

På Vadsø vårtning 14. og 15. juni 1671 kom saken fore. Malene møtte alene, for Eli var død under oppholdet på festningen. Det fremlegges et brev fra Faag, som er reist til Bergen og har gitt fullmakt til underfoged ørbeck på Kiberg, borger av Bergen, som heller ikke kan møte og har gitt fullmakt videre til Erik Bang. I brevet sier Faag at underfogeden på Vadsø, Nils Quist har sagt at Malene skal være skyld i hans brors død. Denne gjerning er hun beskyldt for av Finne-Eli, som på sitt ytterste har avlagt ed på det. Grunnen var at Malene av den avdøde ble nektet en tønne mel, et brev knappenåler og et lås.

Nils Quist sier med en gang fra at han ikke har vært noen anklager i denne sak, han var bare blitt med Faag til Andersby. Han spør også almuen om noen kan beskyldte ham for å være Malenes *angiver* (nytt ord i hekkesakene!), og de svarer nei. Vitner blir avhørt, de fleste fra Andersby, og vi får høre hvordan en frikjent trollkvinne gjerne kalles; «den djevelen», sier Eli hver gang hun nevner Malene. To menn fra Skatøre vitner at da Malene og Eli ble ført til båten, hørte de at Eli gråt. Da sa Malene: Det er for sent å gråte nu, Gud tilgi deg, hadde du visst noe, måtte du tidd stille. Malene sa også: Du synes vi har det vondt her, men vi får lide verre. På fogedens inntrengende spørsmål svarer Malene at hun er helt uskyldig i mannens død og avlegger ed på det. Fogeden vender seg så til almuen, og får enstemmig svar:

Ettersom hun før er beryktet for trolldom, ettersom Eli anklaget henne og hun dessuten bruker en fryktelig munn på naboer og gran-ner og er en gruelig forargelse. anmoder tingsalmuen ydmykt om at de må bli henne kvitt og hun må rømme landet. Det sier Malene hun gjerne vil gjøre. Fogeden spør så retten: Bør hun ikke lide etter loven? Men resultatet blir at ettersom hun ikke kan leve med naboer og granner kristelig og enig, som det sømmer seg, og tilmed ingen vil omgås henne, for de er redd hun skal forårsake flere ulykker, blir man stående ved forvisningen, og henstiller til overdommeren å avgjøre saken.

Og overdommeren kom. Enda en gang kom herr Manderup Schønnebøl til Finnmark. De lange og harde reisene var gått ut over helbreden, og allerede ni år tidligere hadde hans svigersønn under henvisning til at han av den grunn måtte hjelpe lagmannen

i hans arbeid, søkt og fått ekspektanse på embetet etter Schønnebøls død. Det var sannsynligvis en temmelig giktisk gammel herre som denne gang, den 28. juni 1671, inntok presidiet på det fri lagting på Vardøhus. Først ble Faags brev opplest. Så avla Quist ed på at han aldri på noe vis hadde angitt Malene. Derpå ble Ørbeck, som nå var dukket opp, spurt om han hadde flere dokumenter

eller tilstedeværende vitner til å forsvare Faag med, så han ikke ble stående som angiver. Han hadde ingen av delene. Malene ble frifunnet, og et utvalg på seks mann med sorenskriveren i spissen nedsatt for å fastsette en passende erstatning for hennes omkostninger, tidsspille og for hennes fengsels smerte. Omkostningene, maten hadde Faag skaffet henne, for tidsspille i 33 uker foreslår utvalget 6 riksdaler og for hennes fengsels lidelse 6 riksdaler. Lagmannen spør Malene og hennes mann om de er fornøyd med det, og ja, det er de. Til slutt idømmer Schønnebøl den fraværende underfoged Faag en bot på fem mark sølv, fordi han sakesløst hadde latt Malene antaste og binde.

Det var nok flere enn Malene som fulgte den gamle lagmann med varm takknemlighet, da han forlot Finnmark og nå for siste gang så de nakne kystene forsvinne i det fjerne.

Finnmarks siste heksebål ble tent på Vadsø, en junidag.

På tinget 4. juni 1678, som ble ledet av Lauritz Faag, nå avansert til foged, står Synnøve Johannesdatter, konen til Albricht Halvorsen på Vadsø, anklaget av Otte Bang for å ha forgjort hans beste ku. Han fører fem vitner på det. Årsaken til ugjerningen var at han hadde snakket til den vesle datteren hennes, som gikk urolig omkring i stuen mens Synnøve og andre bakstekvinner var i hans hus og bakte. «Selvvillig» fremsto for retten også Heinrich Braass, og beskyldte Synnøve for å ha satt sykdom på hans barn, fordi han ikke ga mannen hennes den utlofte kalven for en skogreise. som ikke ble av. Mens Synnøve tjente hos dem, skulle hun engang ha sagt til hans kone og hans mor: Tenk om man kunne kjerne smør av vann! Matmoren svarte: Gud gi du, Synnøve, kunne det! Synnøve svarte at om hun gjorde noe sånt, «vilde Ingen være værre efter mig End som I!» En mann forteller: For syv år siden hørte han av en mann som nå er død. at engang han rodde for Heinrich Braass sammen med Synnøve som da tjente der, ble de uvenner, han ble syk, Synnøve budsendt, og han truet med å anklage henne på neste ting, hvis hun ikke straks gjorde ham frisk igjen. Synnøve la da hånden på brystet hans, og han ble med en gang bra igjen, avlegger hans enke ed på, og bl. a. Heinrich Braass bekrefter.

Et par dager senere tilstår Synnøve. Otte Bang «begjærte Indstændig» for retten at hun burde straffes til ild og bål. Fogeden «satte i ald Rette oc forme-ener» det samme. Dommen faller, hun skal brennes «vden nogen ophold».

Året etter er det igjen rene lynsjstemningen på Vadsø. Den anklagede kvinnen, Rasmus Johannesens kone Kirsten Knudsdatter, som var blitt utlagt av Synnøve, nekter ubøyelig. Men de kan gjerne ta livet av henne, sier hun, *for*

hun får etter denne dag ingen fred, hvorsom er, for mistanke. Faag henstiller til retten og mener selv at hun bør pinlig forhøres, og så etter hennes motparters innstendige begjæring, straff es til ild og bål. Men retten synes saken er noe mørk og villsom, og oppsetter den til overdommeren.

Vel året etter kommer denne saken for lagtinget på Vardø 14., 15. og 16. juni 1680. som antagelig ikke ble holdt på festningsrumen, siden protokollen bare sier Vardø. Vicelagmann Christen Munckegaard. Sehøn -nebøls svigersønn, presiderer, og til stede er også Knud Gjedde til Vadskjærgaard, ammannen over Nordlandene, som også bestyrte Finnmark en tid. Folk strømmet til dette lagtinget, og særlig mange Vadsøbåter vaskel seg rundt Kibergnesset. Otte Bang spør de mange Vadsøfolk som er til stede om de vil ha henne probert på sjøen, og får et enstemmig ja. Vadsøpresten, herr Moses, ber henne omvende seg og bekjenne; men hun svarer som før, hun kan ikke lyve på seg selv. Overdommeren fant ingenting bevist, loven tillot ham ikke å probere henne på sjøen, hun fri-finnes og kan når som helst reise hjem.

Den 1. januar 1681 fikk Bergens magistrat kongebrev på forpaktning av hele Finnmark for 6 år mot en årlig avgift av 200 riks-daler. Amtmannsembetet ble opphevet, og Tandsdelen lagt inn under Bergens magistrat, som også hadde rett til å utnevne ombudsmennene. Men nå ble det slike nødtilstander i landsdelen at kongen i 1684 påny måtte utnevne en amtmann. Det ble Hans Lilienskiold, som har gitt oss «Speculum Boreale», «Finmarehens Beskriffuelse», m. m. Han kom med sin hustru, en søster av Holbergs mor, og sine mange barn til Finnmark i 1685 og tok opphold på Skatøre. Den første heksesaken i hans tid har en viss interesse. og den siste en meget stor kulturhistorisk verdi.

Den første - er den gamle historien. Et lagting på Vadsø i 1688, hvor lagmann de Fine presiderer, behandler saken mot en kvinne fra Sandskjær; hun skal ha lovt en nå avdød dreng hos Laurits Braass ondt, fordi han hadde slått hennes søster, som også tjente hos Braass. Hvorfor ser du så dårlig ut, spurte Sandskjær-kvinnen sin søster, som hun ikke hadde sett på en stund. er du syk? Nei, svarte den andre, men de var slemme mot henne. og i det stykket var de alle like gode. Laurits Braass, hans kone og to av hans drenger vitnet. Rettens avgjørelse ble at da drengen ikke egentlig hadde klaget sin død på henne. kunne de ikke dømme henne fra livet, men hun skulle lovverge seg med 12 menn. de beste i sognet. (Ble ikke etter-levet har Lilienskiold tilføyd i sitt utdrag.)

Fra 1632 til 1688 - i seks og femti år -har familien Braass med drenger,

dyr og fiskelast vært ganske usedvanlig utsatt for trolldom. Det måå betegnes som en slags rekord.

Tre andre saker ble av Lilienskiold avfeid en gang med frifinnelse. en gang med en bot på en tønne mel til de fattige. og en gang med åpenbart skrifte for sånt fandens gjøglen og apespill.

I lange tider hadde fogedene i Vest-Finnmark idømt større og mindre straffer for *gan*. En og annen same langs kysten drev en slags utvidet livsforsikring for sjøfolk; premiene varierte, men var som oftest beskjedne, et smørbrød osv. Da oppkom i Varanger en sak som gir utførlig opplysning om den spesielt samiske magi, som jo i bunn og grunn ikke er annet enn en dengang forholdsvis intakt form for den hedendommen som overlevde i kristen tid.

To menn, hvis verker har fundamental betydning for vårt kjennskap til Finnmarks historie på 1600-tallet, Lilienskiold og foged Niels Knag (Knagenhjelms), kjent for sin beskrivelse av øst-Finnmark og matrikel og beskrivelse over Finnmark, hadde med denne saken å gjøre.

En gammel same, Anders Poulsen, Varanger, ble ført for et Vadsøting 9. februar 1692, for å ha brukt et instrument kalt runebommen; det var blitt tatt fra ham før jul, og blir fremlagt på rettens bord. Anders forteller at han er barnefødd i Thorne Lappmark, oppholdt seg i sine manndomsår ved kysten både i Nordland og Finnmark, og har betalt skatt og leding og andre avgifter som andre sjøfinner. Han har mange gifte barn i Vest- og øst-Finnmark, og er av alder et lite hundreår, som er fem ganger tyve år. Sin visdom har han lært i ungdommen av sin mor (hans store ugudelighet og djevlekunst har han i ætten lært av sin ugudelige mor, blir det til i referatet). Villig og tillitsfullt gir den gamle en utførlig beskrivelse av det urgamle magiske instrumentet. til stort strev for finnelensmannen som tolker og til stor glede for Lilienskiold - beskrivelsen varer i to tingdager og er en ren avhandling i protokollen. Til slutt kommer da fogeden til: Skjøønt ingen har klager å an-føre mot ham om at han har skadet dem på liv, helse eller gods, er det høyst fornødent at det blir statuert et "afskyelig Exempel". Sådanne gjerninger og den avgudsdyrkelse som Anders Poulsen frivillig bekjenner, finnes imidlertid ikke nevnt i loven. Derfor har amtmannen bestemt og ansett det rådelig. etter at jeg har rådført meg med ham (det er Knag som fører ordet), at denne sak som er «en Usædvanlig Casus», hvori behøves den høye øvrighets betenkning og skjønn, oppsettes inntil svar er innhentet fra København. Inntil da skal Anders være i fengslig forvaring hos underfogeden.

Hva høyesterett i København besluttet i denne saken, vet vi ikke, og Anders fikk heller ikke vite det. Mens han lå og sov ble han drept ved et økse-hugg av en av amtmannens drenger, en sinnssyk. Mannen hadde i retten ikke annet å si enn at han drepte Anders fordi han var en trollmann.

De av Anders' barn som bor i Varanger møter opp på Vadsø. Far har ikke skadet noe menneske med sin kunst, sier de. Samtlige overlater sin rett mot drapsmannen til øvrighetens og rettens kjennelse, dog krever de liv for liv. Det endte med at drengen skulle betale full mannebot, han eide forresten ingenting; men arvingene kunne ikke kreve bøter for Anders, som for sin trolldom og avgudsdyrkelse burde vært straffet. - Så egentlig var kanskje ikke dette den verste slutt på Finnmarks siste kjente trolldomssak.

*

Vår nordligste landsdels regning til tidens offisielle vanvidd lyder, etter kildene å dømme, på 80 menneskeliv. Det tallet dekker en gruoppvekkende sum av legemlige lidelser under en behandling, brutal og rå utenfor enhver nærmere beskrivelse; det dreiet seg her om «den unntatte forbrytelse», unntatt også fra tidens alt annet enn humane straffemetoder. Hvilken sjelens fortvilte angst og ensomhet det representerer, kan vi i våre dager vel knapt gjøre oss et begrep om. At kvinner under den behandling de gjennomgikk er blitt suggerert til å tro at de sto i kontakt med mørkets makter, er tydelig nok i Finnmark som andre steder. Andre igjen har resignert overfor den totale overmakten og er gått i døden overbevist om sin uskyldighet. Enkelte - kanskje mange flere enn vi kjenner til - har vist en stor sjelsstyrke under de redsler de gjennomlevde før døden fridde dem ut av deres medmenneskers hender. Fra det mørke fangehuset på Vardøhus festning kaster noen ord sin glans gjennom alle tider, og det er Ingeborg Krogs ord: «Aa nei, saa kan de pine kroppen, men sjælen skal de dog intet pine!»

